

BUXORO MA'RIFATPARVAR JADIDLAR VA ULARNING ILMIY ME'ROSINI O'RGANISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Ro'ziqulova Sevara Nortoy qizi

Navoiy davlat universiteti Pedagogika nazariyasi va tarixi mutaxassisligi

1-bosqich magistranti. e-mail: sevararoziqulova01@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolaning asl mazmun-mohiyatida XIX ars oxiri XX asr boshlarida vujudga kelgan jadidchilik harakati va bu harakat Buxoro diyorida qanday shakillanganligini mujassamlashgan. Maqolada Buxoroda jadidchilik harakati vujudga kelishi uchun sabab bo'lgan omillar keltirib o'tiladi. Jadidchilik vujudga kelgan davrning ma'naviy qiyofasi birmuncha yoritilgan. Yana shuningdek, o'sha vaqtdagi xalqning ma'naviy va ruhiy holati haqida ham to'xtalib o'tilgan va diyordagi eng mashhur jadidlarni nomlari sanab o'tilgan.

Kalit so'zlar: jadidchilik harakati, Buxoro jadidlari, ma'rifatparvarlik, madrasa, islohatchilik, milliy ozodlik, "Muzaaffariya", qadimchilar.

Аннотация: Основное содержание статьи - джадидское движение, возникшее в конце 19-го и начале 20-го веков, и как это движение формировалось в Бухарском регионе. В статье представлены факторы, которые привели к возникновению джадидского движения в Бухаре. Несколько освещен духовный облик периода возникновения джадидизма. Также затронуто духовное и умственное состояние народа в то время и перечислены имена наиболее известных джадидов региона.

Ключевые слова: джадидское движение, бухарские джадиды, просветительство, медресе, реформизм, национальное освобождение, «Музаффария», древности.

Abstract: The main content of this article is the Jadid movement that emerged in the late 19th and early 20th centuries and how this movement was formed in the Bukhara region. The article cites the factors that led to the emergence of the Jadid movement in Bukhara. The spiritual image of the period when Jadidism emerged is somewhat illuminated. It also touches on the spiritual and mental state of the people at that time and lists the names of the most famous Jadids in the region.

Keywords: Jadid movement, Bukhara Jadids, enlightenment, madrasa, reformism, national liberation, "Muzaaffaria", ancientists.

Kirish. XXI asr ilm-marifat va fan-texnologiya asri bo'lganligi sababli, eng ko'p e'tibor ta'lim-tarbiya, ilimliklik darajaralari, ilmiy meroslarni tadqiq qilib o'rganib, ularni zamonga moslashtirish va ulardan foydalanib natijalarga erishishga qaratilmoqda. Shu jumladan, ta'lim-tarbiyani yaxshilash maqsadida, ma'rifatparvar

jadidlarning hayoti, ilmiy-ijodiy faoliyati, ilm-marifatdagi qilgan ishlarini o'rganish hozirgi kunning e'tibor markaziga aylandi. Jadidlarni o'rganish bir qancha harakatlar boshlab yuborilgan va bunda tadqiqotchilar turli yo'nalishlar bo'yicha tadqiqot olib bormaqdalar.

Jadidlarga ma'rifatparvar g'oyalarni tarqatish va millatni bilimli qilish g'oyalari qayerdan keldi? Ular ham shu jamiyatning eskilikka yopishib olgan, an'anaga daxl qiluvchi har qanday hodisani "shoshqoloqlik" atab, taraqqiyot yo'lidagi toshga aylangan qatlam ichidagi insonlar ediku? Birinchi muammo jadidchilik qanday sharoitda shakillandi?

XIX asr oxiri XX asr boshlarida dunyo siyosiy maydonida ham, Turkiston maydonida ham va jumladan Buxoro diyorida ham siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot bir muncha og'ir edi. Dunyo ikki xil tuzumni mustamlakachilar va mustamlakalardan iborat edi. Buxoro ham Rossiya tomonidan 1868-yilda bosib olingandan so'ng mustamlakachi davlatga aylandi. Mustamlakachilik Buxoro uchun ham iqtisodiy-siyosiy, ham ijtimoiy-madaniy sohalarida mavjud vaziyatlarni yanada og'irlashtirdi. Xalq oldin amirlik uchun ishlagan bo'lsa endilikda bunga ruslar ham qo'shildi va xalqning axvoli ham yanada og'irlashdi. XIX asrda bunday xolatlardan norozi bo'lgan xalq kichik-kichik noroziliklar uyushtirdilar, ammo bu norozilik harakatlari Buxoro va ruslardan yonlangan qo'shinlar tomonidan bostirilib borildi. Yana shuningdek boshqaruv sohalarida ham asosan Rossiyadan ko'chirib keltirilgan rahbarlik qilishlar xalqni tobora ahvolini yanada og'irlashtirar edi. Rossiyaning bunday siyosat yuritishidan maqsad O'rta Osiyoni arzon ishchi kuchi va mamalakati iqtisodiyoti uchun xomashyo bazasiga aylantirish edi. Turkiston zamini Rossiyadan keltirilgan tayyor sanoat mollari bilan to'ldirilib, mo'may daromadni qo'lga kiritayotgan rus hukumati va firmalariga bu yoqardi. Umuman aytganda rus hukumati o'lkani boyliklarini talash va o'zining mustamlakasiga aylantirish yo'lidan hech narsadan toymadi.

Turkiston, jumladan Buxoro iqtisodiy hayoti ham aynan shu maqsadga tobe xolda hayot kechira boshladi. O'lka xalqlarining erk va hurriyat uchun kurashi milliy-ozodlik harakatlari mazmun-mohiyatida o'z aksini topgan bo'lsa, milliy taraqqiyparvar kuchlarning ma'rifatchilik harakati jadidchilikda namoyon bo'ldi.

"Ellik yildan beri, - deb yozgan edi Furqat, - ezildik, taxqir etildik. Qo'limiz bog'landi. Tilimiz kesildi. Og'zimiz qoplandi. Yerimiz bosildi, molimiz talandi. Sharafimiz yemirildi, nomusimiz g'asb qilindi. Insoniyligimiz oyoq osti qilindi. Tizimli turdik, sabr etdik. Kuchga tayangan har bir buyruqqa bo'ysundik. Butun borlig'imizni berdik".¹ Mana shunday qalbida ozodlik hayqirayotgan millatning farzandlari o'zlarning harakatlarini boshlash yo'lida kichik qadamlamlarni tashlay boshladilar.

¹ "Sharq yulduzi", 1992-yil, 10-son, 173 b.

Buxoroda shakillanayotgan jadidchilik harakati saflarida tur xildagi qatlamni uchratish mumkin edi. Biri savdogar oilasida tugʻulib Rossiyada taʼlim olib kelgan, biri Mir-Arab madarasasida taʼlim olib, Haj ziyoratiga borib keyin Eron, Arabiston, Hindiston oʻlkalariga sayohat qilib kelgan, Turkiyaga borib chet ellik ziyolilar bilan uchrashgan, biri madrasa taʼlimini olib oʻzining maktabini ochgan, biri oʻzining hajviylik qobiliyatlari namoyish qila olgan shoir va hattoki oʻsha vaqtda ruslashtirish siyosatini yuritish maqsadida ochilgan rus-tuzum maktablarida oʻqib chiqqanlar orasidan ham mavjud edi. Bu kabi turli xil qatlam orasidan chiqqanlarni birlashtirib turgan asosiy birdan-bir vazifa bu xalqni ilimli qilish va jamiyatda oʻz oʻnini topgan insonlarni koʻpaytirish edi. Vatanga sodiqlik va uning mustaqilligini qaytarish fikrlari ham jadidlar yetakchiligida jamiyatdagi barcha qatlamlarni ozodlik kurashiga chorladi. Jadidlar oʻsha paytdagi vaziyatdan kelib chiqqan holatda, birinchi oʻrinda xalqning savodini chiqarish, bilimni oshirish, milliy his-tuygʻularini va siyosiy ongini oʻstirish uchun harkatni boshlaganlar. Boshqacha qilib aytganda, ular faoliyatining dastlabki bosqichida maʼrifatparvarlik salmoqli oʻrin egalladi. Ammo, bu ularda siyosiy gʻoyalar va maqsadlar yoʻq edi deyish emas, albatta. Siyosiy qarashlar ham mavjud edi, lekin uni darhol amalga oshirish uchun dastlabki vaqtlarda sharoit mavjud emasdi. Shu orqaligina bir millatni butunlay qaramlikdan ozod etish mumkin edi.

Bundan tashqari xalqning maʼnaviy holati ham jadidchilik harakatini shakillanib, harakatga kelishiga majbur qildi. Jumladan, chor Rossiyasi maxfiy maʼlumotlaridan biri, Eron va Turkiyadagi milliy ozodlik harakatlari hamda 1905-yil rus inqilobidan keying Buxoro axli toʻgʻrisida bunday maʼlumot beradi: <<Buxoroda madrasalar koʻp boʻlsa-da, xalq ortiq nodon, siyosiy fikr degan gaplar hech ham yoʻq. Rusiya inqilobi haqida hech narsa anglamaydurlar. Maʼlumoti boʻlganlari ham Rusiya inqilobini inqilob deb bilmaydurlar. Nima boʻlsa ham Buxoroda oʻzgarish ehtimoli juda uzoqdir>>. Shu xufya Buxoro axlining siyosiy saviyasi toʻgʻrisida mulohaza yuritib, yana bunday yozgan: <<Buxoro bozorlarida turgan qishloqliklardan durust maʼlumot ololmadi. Sababi, ular, birinchidan, shaharga ish bilan kelganlarida soʻzlashib oʻtirishga vaqtlari yoʻqdir. Ikkinchidan, siyosatdan gapirishga amirning xufyalaridan qoʻrqadurlar, chunki, amirning xufyalari nihoyatda koʻp boʻlib, siyosiy bir gap eshitsalar, ushlab, darrov zindonga soladilar>>.²

Bu kabi holatlar birgina Buxoroda emasdi, butun Turkiston diyoridagi holat edi desak adashmagan boʻlamiz. Soʻzimizning isboti sifatida Turkiston maʼrifatparvari A.Avloniyning oʻz asarlarida millatning turmush tarzi, uning dunyoqarashi, tafakkuri hamda madaniyatining darajasini ifoda qilib, shu davrdagi milliy ruhiyatning nechogʻli darajada nochor boʻlganligini ifodalab berganini koʻrishimiz mumkin. Jumladan, u, shunday yozadi: —... Ehtimol, bizning xalq ilmu maʼrifatni, tarbiya va taʼlimni, hunar va sanoatni yaxshi koʻrar, deb oʻylaydurgʻondursan? Yoʻq, bu fikringiz yanglish..

² Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash.(Davriy toʻplam) T.: Universitet. 1999. 30b.

Eshonlarimiz toat va ibodat, pandu nasihat, zikru tasbeh oʻrniga toʻylarida toʻn kiyub koʻp oshab, koʻp uxlashni yaxshi koʻrurlar. Ulamolarimiz darsu taʼlim oʻrnigʻa, bir-birilari ila oʻrin talashib mukarrir va mudarris boʻlishni, oʻzlari boʻlalmay qolsalar, eshikma-eshik yurub saylovni buzushni yaxshi koʻrurlar. Imomlarimiz, xaloyiqgʻa vaʼz va nasihat oʻrnigʻa, toʻy va janozalarda yurub, joma kiyishni yaxshi koʻrurlar. Boylarimiz orqa-oʻnglariga qaramasdan, foyda va zararlarini oyirmasdan bir-birlarigʻa raqobat qilaman, deb —bonkal va —kreditlarini koʻpayturub, doʻffilari tor kelganda rus va yahudiylarning bukib-sinishini yaxshi koʻrurlar. Moʻysafidlarimiz namoz va niyoz oʻrniga, masjid eshigiga yigʻilib oʻturib, har kimni gʻiybat va shikoyat qilishni yaxshi koʻrurlar. Muallimlarimiz bir-birlaridan qizgʻonishub, bolalarni arzon oʻqitaman deb, bir oʻzlariga yuz, yuzdan ortiq bola yigʻub, oʻzlari toʻy va maʼrakalarda bolalarning umrini bekor oʻtkarishni yaxshi koʻrurlar. Ammo men boʻlsam, hozirgi zamonda indamasdan turishni yaxshi koʻrurman[10]. Agar Abdulla Avloniyning aytganlarini tahlil qiladigan boʻlsak, unda millatning gʻayriaxloqiy ruhiy holati bilan bogʻliq barcha illatlar mohiyati ochiladi. Jadidchilik harakatining vujudga kelishi birinchidan, Islomdagi tarqqiyparvarlik, ilm-fanga ragʻbat va dunyoviylikning yangi davrdagi koʻrinishi sifatida paydo boʻldi.

Jadidlar islomni har xil muttassiblik bidatlaridan asrab rivojlantirgan koʻrinishda namoyon boʻldi. Ikkinchidan, jadidchilikning paydo boʻlishi va rivojlanshiga Sharq va Gʻarb mamlakatlarida rivojlangan quyidagi, demokratik, milliy-ozodlik, islohotchilik harakatlarining taʼsiri ham kuchli boʻldi.

1. Jamoliddin Afgʻoniy(1839-1897) va Muhammad Abdolar (1848-1903) asos solgan musulmon dunyosidagi islohotchilik va “naxda” (uygʻonish) harakatlari.

2. XIX asrning 90-yillarida boshlanib, 1905-1907 va 1917-yillarda katta gʻalabalarga erishgan rus sotsial demokratik va inqilobiy xarakatlari.

3. Turkiyadagi aksilmonarxist, konstitutsion demokratik, ijtimoiy-milliy uygʻonish harakatlari: Tanzimat (1840-1860), Yosh usmonlilar (1865-yildan 80-yillargacha), Yosh Turkular (1889-1918) va 1908-1909-yillardagi demokratik inqilobiy harakatlar.

4. Jadidchilik harakatining paydo boʻlib, rivojlanishida qrimlik Ismoilbek Gaspiralinig (1851-1914) hissasi behad katta boʻldi. ³ Ismoil Gaspirali 1880-yillardayoq Qrimda, Rossiya mustamlakalari ichida birinchi boʻlib jadidchilikka asos soldi. Uning Turkistonga tez kirib kelgan rus va turkey tillarda chop etilgan “Tarjimon” (1883-1914) gazetasi, “Rossiya musulmonligi” (1881), “Ovruqa madiyatiga bir nazar muvozin” va boshqa asarlari hamda jadid maktablari uchun yozgan darslik va qoʻllanmalari juda mashhur boʻldi.

Ismoilbek Gaspirali 1893-yilda Toshkentga keladi va ziyoli ulamolar bilan

³ Oʻzbekiston tarixi 2-jild (XIX asr II yarmi – 1991-yil avgust) oliy oʻquv yurti talabalari uchun darslik. T.: 2015. B-162.

uchrashadi. Samarqandga ham boradi. Samarqanddan Buxoroga borib, Buxoro amri Amir Abdulaxadni jadid maktabi ochishga ko'ndiradi va bu maktabga "Muzaffariya" degan nomni beradi.

Jadidlar ikki xil qarama-qarshi munosabatlarga asoslangan tuzumlarning o'rtasida shakillana oldilar, ya'ni diniy muttasiblikka asoslangan jamiyat va bu jamiyatni o'ziga qaram qilishni maqsad qilgan bolsheviklar jamiyati. Buning uchun o'sha davrda juda katta ma'naviy va jismoniy kuch bo'lishlik kerak edi insonda. Aynan jadidlar har ikkala kuchni o'zida namoyan qila oldilar. Bo'layotgan vaziyatni: qoloqlik, muttasiblik, xudbinlik, qaramlik, bosqinchilik kabilarni ular his qilolardilar. Ular tushundilarki, xalqni budan qutqarishning yagona yo'li ularni savodli qilish, huquq va majburiyatlarini o'rgatish kerakligini.

Buxoro diyorida yetishib chiqqan jadidlar orasida eng mashhurlari Ahmad Donish, Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo'jayev, Abduvohid Burxonov, Atoulla Xo'jayev, Mirzo Narzullo, Abduqodir Muhitdinov, Musajon Saidjonov, Rahmat Rafiq Abdullabekov, Said Axroriy, Qori Yo'ldosh Po'lotov va boshqalar. Bu kabi mashhur jadlilarning nomlari, meroslari va shu bilan birgan marifatga intilgan pok qalblari ham bugun bizga qadar yetib kelmada. Bizni vazifamiz, mana ulug' merosdan go'zal tarzda foydalanib, keyingi avlodlarga uzatishimizdir.

Xulosa. XX asr boshlarida Buxoroda jadidchilik harakati ta'lim tizimiga yangiliklar kiritish, ilm-ma'rifatni rivojlantirishga qaratilgan edi. Bu harakatning pedagogik qarashlari hozirgi ta'lim tizimining shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Buning uchun biz eng avvalo shu harakatning vujudga kelish tarixini ko'rib chiqdik. Qanday sharoitda vujudga kelib, shakillanganidan bexabar boshqa jihatlarini o'rganadigan bo'lsak, bu yuzaki ilm bo'lib qolardi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'bekiston tarixi 2-jild (XIX asr II yarmi – 1991-yil avgust) oliy o'quv yurti talabalari uchun darslik. T.: 2015. B-162.
2. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 2-jild. "Turkiy guliston yoxud axloq" T, Ma'naviyat, 2006.
3. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash.(Davriy to'plam) T.: Universitet. 1999. 30b.
4. "Sharq yulduzi", 1992-yil, 10-son, 173 b.